

ארץ הנילוס וארץ הגשם

לכל אורך המקרא מודגש ההבדל בין ארץ מצרים התלויה במי הנילוס לבין ארץ ישראל הנסמכת על הגשמים. במצרים נהג פולחן דתי לנילוס. לגשם לא היה פולחן

בערבות מואב, התחנה האחרונה של עולי מצרים, כדי לעודד את רוחם של העולים, מציין משה את ההבדל בין מצרים, ארץ הנילוס (היאור או השיחור), לארץ ישראל, שם הוא מבטיח עתיד אוטופי הנסמך על גשמים, "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים הוא אשר יצאתם משם אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגון הירק: והארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעת למטר השמים תשטה מים" (דברים י"א י'). הנהר נותן חיים למצרים והגשמים לארץ ישראל, "ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש ואספת דגנך ותירשך ויצהרך: ונתתי עשב בשדה לבקמך ואכלת ושבעת: השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם: וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה ואבדתם מהרה מעל הארץ הטבה אשר ה' נתן לכם" (שם י"ד-י"ז).

למחבר המקראי היה בוודאי ידוע על הנילוס, שלפי האמונה המצרית יצר אותו האל ראע והוא זכה למעמד של אל כמי שנותן חיים למצרים. כך מתואר בקטע מתוך ספר המתים המצרי (בתרגום חופשי): "הלל לנילוס הנובע מהארץ / לתת חיים למצרים. / הוא שמימיו משקים את האחו שיצר. / הוא המחיה את המדבר. / הוא הבורא שעורה וחיטה. / הוא המצמיח עשב לבקר. / כשהנילוס שוטף, מביאים לו מנחות, פרים מוקרבים לו, / חגים חוגגים לו, ציפורים מפטמים לו, / אריות ניצודים למענו במדבר."

על פירמידה מהשושלת השישית (2374-2191 לפנה"ס) נכתב ש"בני האדם רעדו כשראו את גלי הנילוס מכים בגדות, אבל האחו חייך, והגדות פרחו", ולפי "מזמור התהילה הגדול לאל אתון" (אל השמש) של

פרעה אחנתון (1335-1353 לפנה"ס) אתון ברא נילוס אחד בשמים לעמים זרים ונילוס אחר שנברא מתחת לאדמה. במיתולוגיה המצרית בורא האל אתון את מי הנילוס למען מצרים ובמיתולוגיה המקראית בורא אלוהי ישראל גשמים במיוחד בארץ כנען. אבל במקרה של ארץ כנען ירידת הגשמים מותנית בשמירת תורה ומצוות, "ולא יהיה מטר וקאדמה לא תמן את יבולה נאבדתם מהרה מעל הארץ הטבה אשר ה' נתן לכם". והיו גם שנים שבהן זרימת הנילוס נחלשה או יבשה. בתקופת השושלת השלישית (-2660 2687 לפנה"ס) למשך שבע שנים; ובמקרה אחר, בתקופת השושלת ה-23, הגאות הפכה את העמק לים, "המקדשים הוצפו במים ובני האדם נהפכו לעופות מים, או לשחיינים". הנילוס זכה להאנשה בדמות איש שמן ומזוקן. לא היו לו פולחנים ולא הוקדשו לו מקדשים, אבל חגגו את הגאות והקריבו לו קורבנות.

רש"י ידע לומר שהנילוס הוא נהר יחיד במינו שלא נזקק ל"ברכת יעקב", וייחודו בכך ש"כל שאר נהרות אינם קרואים יאורים חוץ מנילוס, מפני שכל הארץ עשויין יאורים יאורים בידי אדם ונילוס עולה בתוכם ומשקה אותם, לפי שאין גשמים יורדין במצרים תדיר כשאר הארצות"

המקרא יודע לספר שפרעה העביד "את בני ישראל בפרך... בעבדה קשה בחמר ובלבנים ובכל עבדה בשדה" (שמות א' י"ג-יד), ויוסף בן מתתיהו מפרש שהעבודה הקשה היתה שידוד סחופת היאור, חפירת תעלות רבות ובניית גדרות וסכרים שימנעו את היאור מליהפך לביצה בחודשי הגאות (קדמוניות היהודים ב', תירגם אברהם שליט). פילון האלכסנדרוני, שהכיר היטב את הנהר, כותב שאדמת מצרים היא "אדמת מישור עידית השופעת כל מה שמחוץ לבני אדם, ובמיוחד חיטה. כי באמצע הקיץ, בזמן שמתמעטים, כפי שאומרים, שאר הוואדיות והנחלים, גואה נהר מצרים ונשפך, עובר על גדותיו ומציף את השדות, והם אינם נזקקים לגשמים, ומדי שנה מוציאים בשפע כל מיני יבולים משובחים" (על חיי משה, 5). לדבריו החורף מיותר במצרים "כי אותה תועלת שמביאים הגשמים מביא כבר הנהר בהציפו את השדות לתת יבולים מדי שנה" (שם, 116). ויוסף בכור שור, בעל תוספות בן המאה ה-12, מפרש, "מצרים היא ארץ מישור ואין בה הרים אלא כמו בקעה אחת והנילוס עובר על פניה וכשאדם רוצה להשקות שדהו, בא אל שפת הנהר ופתח גדודי הנהר שכנגד שדהו ברגלו, והמים נמשכים מן הנהר על פני השדה. ומשקהו וחוזר וסותם פתח הגידוד שלא ישטפו מים את הזרע, כמו שעושים בגני הירק שעושים על שפת הנהר."

במקרא נזכר הנילוס כמקום לכמה התרחשויות, החשובה ביניהן היא הציווי של פרעה "קל הָבֵן הַיָּלֹד הָאֶרֶץ פְּשִׁלִּיכָהוּ" (שמות א' כ"ב). שם מניחה אמו של משה את בנה בתיבת גומא ושם הוא נמשה על-ידי בת פרעה (שמות ב'). ליד הנהר גם נפגשים יוסף ויעקב עם פרעה, "וַיָּבֹא יוֹסֵף אֶת יַעֲקֹב אָבִיו וַיַּעֲמֵדָהוּ לִפְנֵי פְרֹעֶה וַיַּעֲקֹב אֶת פְּרֹעֶה" (בראשית מ"ז ז'), ולפי רש"י במפגש הזה ברכת יעקב מביאה את הגאות, "ומה ברכה ברכו, שיעלה נילוס לרגליו, לפי שאין ארץ מצרים שותה מי גשמים אלא נילוס עולה ומשקה, ומברכתו של יעקב ואילך היה פרעה בא אל נילוס והוא עולה לקראתו ומשקה את הארץ". רש"י ידע לומר שהנילוס הוא נהר יחיד במינו שלא נזקק ל"ברכת יעקב", וייחודו בכך ש"כל שאר נהרות אינם קרואים יאורים חוץ מנילוס, מפני שכל הארץ עשויין יאורים יאורים בידי אדם ונילוס עולה בתוכם

ומשקה אותם, לפי שאין גשמים יורדין במצרים תדיר כשאר הארצות". לכן גם מציירים הנביאים את התייבשות הנילוס כדימוי של חורבן, "וְנָשְׁתּוּ מִיָּם מְהִיָּם וְנָהָר יִתְרַב וְיִבֹּשׁ [...] וְכָל מִזְרַע יָאוֹר יִיבֹשׁ נֶדֶף וְאֵינָנוּ" (ישעיהו י"ט ה'–ז'), "וְנִתְּתִי יְאֻרִים תְּרַבָּה" (יחזקאל ל' י"ב).

שלא כמו הנילוס, המקרא אינו מתאר גשמים כיישות. הם אינם מאונשים ובואם אינו נחגג. הסופר הגרמני תומס מאן, ברומן המקראי שלו "יוסף ואחיו", שם בפי יוסף כי המצרים הם עם מסכן ללא גשם, שאינו "מכיר את חרדת הרעם והברק", ואילו ארץ ישראל היא ארץ ברוכה "המקבלת את ברכתה ממרום; והיא עומדת בברית עם גבהי מרומים וכופה את האדם לבוא בברית הזאת" (תירגם מרדכי אבי שאול). גם המצרים היו "בברית" עם הנילוס, אבל בעיניהם הוא לא היה רק מיתולוגיה. הם לא היו "עם מסכן" אלא עם שידע לשלוט בנהר, להקים סכרים גבוהים ולחלק את האדמות המוצפות לאגמים (יאורים). ולא נשכח את הנילומטר, עמוד שהוצב בנילוס כדי לקבוע את גובה המים. בזיכרון היהודי נותר הנילוס לא בשמו זה. כך בפסוקים על מכת הדם: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה אָמַר אֶל אֶהֱרֹן קַח מִטָּף וּנְטָה יָדְךָ עַל מִימֵי מִצְרַיִם עַל נְהָרָתָם עַל יְאֻרֵיהֶם וְעַל אֲגָמֵיהֶם וְעַל כָּל מְקוֹה מִימֵיהֶם וַיְהִי דָם וַהֲיָה דָם בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְעַצְמָיִם וּבְאֲבָנִים... וַיִּהְיוּ כָּל הַמַּיִם אֲשֶׁר בִּיָּאֹר לְדָם" (שמות ז' י"ט–כ"א). תיאור דומה מופיע בטקסט מסוף המאה ה-16 לפנה"ס המכונה פפירוס איפּוּר, המתאר תקופה של אסונות שבה מתים רבים נקברים בנילוס שנהפך לדם.